

Ільчук Лариса Петрівна,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри суспільних наук
Київського національного університету
ім. І. К. Карпенка-Карого
l_ilchuk@mail.ru

КУЛЬТУРА І НЕВРОЗИ: ДОСВІД ПСИХОАНАЛІТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Мета роботи. Дослідження пов'язане з аналізом процесу набуття традиційною психоаналітичною теорією неврозів ознак культурологічного підходу. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні історико-логічного, структурного та функціонального методів, що дає змогу розкрити та піддати аналізу певні моделі культурологічної складової у психоаналітичному методі. Культурний фактор пропонується як обов'язковий у процесі пояснення поведінки невротичної особистості. **Наукова новизна.** У статті виокремлено культурологічний аспект у виникненні неврозу, в якому К. Хорні досить рішуче виступає проти абсолютизації потягів, проти їх універсальної ролі в поведінці людини. **Висновки.** Осмислено та показано ідею, яку в сучасній теорії назвали б міжнауковою. Можна стверджувати, що певним чином К. Хорні передбачила тенденції розвитку гуманістики, оскільки міжнауковість – це перспективний та змістовний компонент теоретико-методологічного аналізу.

Ключові слова: психоаналіз, культура, невроз, інтерпретація, культурний вплив.

Ільчук Лариса Петрівна, кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры общественных наук, Киевский национальный университет имени И. К. Карпенко-Карого

Культура и невроты: опыт психоаналитической интерпретации

Цель работы. Исследование связано с анализом процесса приобретения традиционной психоаналитической теорией невротоз признаков культурологического подхода. **Методология** исследования заключается в применении историко-логического, структурного и функционального методов, что позволяет раскрыть и проанализировать определенные модели культурологической составляющей в психоаналитическом методе. Культурный фактор выдвигается в качестве обязательного в процессе объяснения поведения невротической личности. **Научная новизна.** В статье выделен культурологический аспект в возникновении невроза, в котором К. Хорни достаточно решительно выступает против абсолютизации влечений, против их универсальной роли в поведении человека. **Выводы.** В работе осмыслено и показано идею, которую в современной теории назвали бы межнаучной. Можно утверждать, что определенным образом К. Хорни предусмотрела тенденции развития гуманитаристики, поскольку межнаучность – это перспективный и содержательный компонент теоретико-методологического анализа.

Ключевые слова: психоанализ, культура, невроз, интерпретация, культурное влияние.

Ilchuk Larisa, PhD, senior lecturer in social sciences Kyiv National University of I.K Karpenko-Kary

Culture and anxiety: the experience of psychoanalytic interpretation

Objective. The study involves an analysis of the process of gaining the traditional psychoanalytical theory of neuroses indications of cultural manner. **The research methodology** is the use of historical and logical, structural and functional methods that can reveal and analyze some models culturological component in the psychoanalytic method. Cultural factors put forward as required in the explanation of the behavior of a neurotic personality. **Scientific novelty.** Article singled cultural aspect in causing neurosis where K.Khorni quite strongly opposed to absolute trains against their universal role in human behavior. **Conclusions.** The work intelligently and showing idea that in the modern theory would call interscience. Arguably, in some way K.Khorni anticipated trends of humanities as interscience promising and substantial components of theoretical and methodological analysis.

Key words: psychoanalise, culture, neurosis, interpretation cultural influence.

На нашу думку, проблема, аналізована у статті, є, з одного боку, самоцінною і самодостатньою, а з іншого – дає змогу торкнутися деяких теоретично важливих аспектів у історії психоаналітичного руху. Як відомо, наріжні засади психоаналізу були оприлюднені австрійським психіатром Зігмундом Фрейдом у 1896 році. Згодом період розвитку психоаналізу, що відбувався за безпосередньої участі З. Фрейда та під його контролем, отримав назву "класичний". Цей термін дозволив відокремити зроблене засновником психоаналізу від тих змін, які ця теорія почала зазнавати після його смерті. Слід зазначити, що певні зрушення в бік позбавлення позасвідомого абсолютної ролі в діяльності людської психіки почалися ще за життя З.Фрейда і були пов'язані, передусім, із діяльністю його доньки Анни Фрейд (1895-1982), котра була засновником специфічного відгалуження в "класичному" психоаналізі, відомому за назвою "егопсихологія".

Аналізуючи діяльність А. Фрейд в умовах 30-40-х років минулого століття, відомий український філософ Л. Левчук зазначає: "На протигагу класичному психоаналізові "егопсихологи" робили наголос на свідомому прошарку психіки людини. І. А. Фрейд, і Г. Гартман, австро-американський психоаналітик, автор монографії "Егопсихологія і проблема адаптації" (1939), вважали свідоме й позасвідоме у психічному житті людини рівнозначними феноменами" [1, 40]. Л. Левчук вважає, що своєрідний поштовх до перегляду окремих психоаналітичних ідей дав і сам З. Фрейд, оприлюднивши між 1921 і 1923 роками праці "Масова психологія і аналіз людського Я" та "Я і Воно". У цих фрейдівських дослідженнях "пом'якшується ідея антагонізму між свідомим і позасвідомим", а також відбувається "актуалізація "Над-Я" (совість, ідеал, авторитет), що, в свою чергу, "підсилює моральний аспект вирішення внутрішніх конфліктів".

У період кінця 30-х – початку 40-х років кількість науковців, що намагаються внести корективи в "класичний" психоаналіз, постійно збільшується. Процес переоцінки торкається як психоаналізу в цілому, так і конкретних його ідей, зокрема, пояснення природи неврозів. Якщо представники "егопсихології" намагаються обґрунтувати "захисні механізми" проти беззастережного панування в людській психіці позасвідомого, то в роботах інших психоаналітиків на перші ролі висуваються соціальні та культурні пріоритети. Показовою у цьому аспекті є позиція Альфреда Адлера (1870-1937), послідовного прихильника психоаналізу, котрий належав до найближчого оточення З. Фрейда. А. Адлер був переконаний, що розвиток психіки визначається соціальними факторами. Аналізуючи психіку, він, зокрема, пише: "...її розвиток цілком і повністю зумовлений соціальними факторами. З одного боку, мають бути виконані вимоги організму, а з іншого – вимоги людського суспільства. Саме в такому контексті розвивається психіка, і в цих умовах вона зростає" [2, 246]. В теорії А. Адлера помітне місце займають такі поняття, як "ідея-ціль", "життєвий стиль", які відбивають процес реалізації життєвих інтересів людини. "Ідея-ціль" та "життєвий стиль" є, безперечно, тими ознаками, які засвідчують раціональне, а не інстинктивне світоставлення людини.

Якщо А. Адлер у процесі корекції "класичного психоаналізу зробив наголос на ролі соціального фактору, то відомий німецько-американський психоаналітик К. Хорні (1885-1952) наголосила на значенні культури, яка впливає на "позасвідому внутрішньопсихічну драму". Значимо, що поняття "внутрішньопсихічна драма" не є для К. Хорні лише дещо загадковою метафорою. Це поняття досить щільно пов'язане з теорією неврозів, у контексті якої воно, власне, і концептуалізується.

З інтервалом у два роки К. Хорні оприлюднює дві принципово важливі роботи, а саме: "Невротична особистість нашого часу" (1937) та "Нові шляхи в психоаналізі" (1939), в яких культурний фактор висувається як обов'язковий в процесі пояснення поведінки невротичної особистості. Для розуміння новаторської сутності культурологічної переорієнтації психоаналізу, яка, до речі, викликала різку критику в середовищі американських психоаналітиків (К. Хорні з 1932 року жила в Америці – Л. І.), слід, на нашу думку, звернути увагу на розділ "Культура і неврози", що включений у монографію "Нові шляхи в психоаналізі". Саме цей розділ є першою спробою обґрунтувати роль чинника культури – поряд з біологічними та фізіологічними – у виникненні неврозів.

Наразі розгляд проблеми впливу культури на розвиток невротичного стану людини вимагає чіткого розуміння змісту понять "культура" та "невроз". Це розуміння важливе не тільки саме по собі, а й в силу того, що опоненти З. Фрейда звинувачували його в обмеженості щодо усвідомлення ним необхідності залучення окремих понять із сфери гуманітарних наук у процес дослідження невротичних конфліктів. Подібні звинувачення досить чітко висловлювала і К. Хорні. Вона, зокрема, зазначала: "... моральні цінності...були для Фрейда незаконними сутностями у сфері науки. У відповідності із своїми переконаннями він намагався розвивати психологію, позбавлену моральних цінностей" [3, 27]. Розвиваючи свою думку, К. Хорні підкреслює: "Я переконана, що саме ця спроба Фрейда бути "науковим" у значенні природничих наук є однією з основних причин, чому його теорії та заснована на них терапія носять такий обмежений характер" [3, 27]. Спроби уникати сфери моралі чи інших "гуманітарних" станів було типовим для З. Фрейда, оскільки він вважав психологію та медицину – в тому числі психіатрію – природничими науками і дещо скептично ставився до теоретичного потенціалу гуманітарних наук.

Визначення понять "культура" та "невроз", до яких ми звернемося, відбивають рівень теоретичного усвідомлення науковцями культури і неврозів, що склався на початку 80-х років минулого століття, тобто в період, коли, передусім, поняття "культура" активно увійшло в дослідницький простір. Цілком слушним, на нашу думку, буде підкреслити, що в умовах 30-40-х років уявлення про зміст означених понять було досить хистким.

У більшості довідкових видань початку 80-х років поняття "культура" визначається наступним чином: "Культура (від лат. cultura – оброблення, виховання, освіта, розвиток, шанування), історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і

формах організації життя та діяльності людей, а також в створенні ними матеріальних й духовних цінностей" [4, 677].

Поняття ж "невроз", яке К. Хорні починає зіставляти саме з певними культуротворчими процесами, визначається наступним чином: "Неврози – група функціональних, так званих пограничних, психічних захворювань (неврастенія, істерія, психастенія), що розвиваються внаслідок тривалого впливу психотравмуючих факторів, емоційного або розумового перенапруження, подекуди – під впливом інфекцій чи інших захворювань" [4, 882]. Підкреслимо, що в контекст психоаналітичного опрацювання неврозів їх, так би мовити, інфекційний аспект не включався, а це – автоматично – підсилювало культурологічний підхід і зменшувало "чисто" медичний.

Як відомо, К. Хорні протягом кількох десятиліть займалася вивченням природи неврозів. Робила вона це і як теоретик, і як лікар-психоаналітик. Практично в усіх її теоретичних напрацюваннях присутні чи то загальні тези щодо проблеми неврозу, чи то виявлення причин невротичного стану людини, чи то співставлення європейської та американської невротичної особистості, адже вона була переконана, що невротичність має "цивілізаційне забарвлення". Паралельно із становленням власної концепції неврозів, К. Хорні "відпрацьовує" свої зауваження щодо фрейдівської моделі неврозів.

Варто зазначити, що неврозами на межі ХІХ–ХХ століть займається чимало фахівців як в Європі, так і у США. Далеко не всі ідеї, висунуті у цей період, мали психоаналітичну орієнтацію, а це – закономірно – призводило до досить гострих дискусій, в яких приймали участь як практики (лікарі-психіатри), так і теоретики. Так, процес вироблення фрейдівської концепції неврозів співпадав з діяльністю досить своєрідного швейцарського дослідника і лікаря-практика Поля Дюбуа (1848-1918). У 1903 році виходить друком його монографія "Психоневрози і їх психічне лікування", на сторінках якої П. Дюбуа розглядав психіку як специфічну функцію мозку, а лікувати психоневрози пропонував раціональним шляхом. З його іменем пов'язують обґрунтування "терапії переконання". Межі статті не дозволяють ширше розгорнути приклади паралельного із психоаналізом дослідження неврозів. Проте ми вважаємо за доцільне підкреслити широкий дослідницький інтерес до означеної проблеми.

Повертаючись до позиції К. Хорні і намагаючись реконструювати процес обґрунтування нею культурологічного аспекту в неврозі, підкреслимо ті критичні закиди, що вона їх робить щодо окремих ідей З. Фрейда. Слід визнати, що К. Хорні намагається бути максимально коректною та об'єктивною, проте, незважаючи на авторитет З. Фрейда, вона діє досить послідовно. Систематизуючи зауваження, висунуті Хорні стосовно фрейдівської концепції неврозів, зазначимо наступне: 1) німецько-американський психоаналітик визнає, що в період, коли "Фрейд розвивав свою психологічну систему", і формувалася фрейдівська теорія неврозів, – складова частина "психологічної системи" – "сучасне знання про ступінь та природу впливу культури на особистість" йому (З. Фрейду – Л. І.) не було доступне; 2) ставлячись до З. Фрейда як "теоретика-інстинктивіста", К. Хорні вважає, що він не здатний визнати, що "суперечливі тенденції у неврозах" породжуються умовами життя; 3. звівши неврози до біологічних факторів, З. Фрейд, на думку К. Хорні, штучно ототожнив сутність невротика з "людською природою" взагалі [5, 129].

Полемізуючи з З. Фрейдом, К. Хорні виокремлює тип невротика – "представника середнього класу в західній цивілізації" – і надзвичайно емоційно його описує: "Цей тип характеризується величезною потенційною ворожнечею, готовністю і здатністю до ненависті, яка набагато перевищує його здатність до любові, емоційною самотністю, тенденцією до егоцентризму; він схильний уникати спілкування, корисливий і постійно загрузає у проблемах, пов'язаних з володінням та престижем" [5, 129]. Ще раз підкреслимо, що монографія К. Хорні "Нові шляхи в психоаналізі" була оприлюднена у 1939 році і така ніщивна критика американського "середнього класу", на яку зважилася емігрантка, багато говорить сьогодні і про характер К. Хорні, і про силу її переконань, і про здатність до свідомої громадянської позиції. Як теоретик, усі означені якості, що формуються у невротика, вона обумовлює не інстинктом, не біологічною сутністю людських потягів, а "умовами специфічної соціальної структури".

Те, як К. Хорні характеризує американський середній клас 30-40-х років минулого століття, дає їй усі підстави провести порівняльний аналіз між позицією З. Фрейда та власними теоретичними настановами. Оскільки З. Фрейд не визнає, що поведінка невротика залежить від "умов специфічної соціальної структури", він "приписує егоцентризм нарцисовому лібідо, ворожнечість – деструктивному потягу, утруднення в грошових питаннях – анальному лібідо, здирництво – оральному лібідо". Якщо рухатися таким чином, іронічно зауважує К. Хорні, то мазохістські нахили, які досить часто зустрічаються у сучасних невротичних жінок, слід проголосити частиною жіночої природи, а поведінку невротичних дітей – універсальною стадією в людському розвитку [5, 129-130].

Захищаючи культурологічний аспект у виникненні неврозу, К. Хорні досить рішуче виступає проти абсолютизації потягів, проти їх універсальної ролі в поведінці людини. Будь-який потяг З. Фрейда, як відомо, вважав інстинктивним. Коли ж мова йде про явища культури, то і вони, за

свідченням З. Фрейда, є інстинктивними потягами. Спростовуючи подібні установки, К. Хорні досить вдало використовує процес становлення культурного контексту у примітивних племен. При цьому вона посилається на роботи відомого німецько-американського антрополога і лінгвіста Едварда Сапіра (1884-1939), котрий, за словами К. Хорні, висміював психоаналітиків, що вважали "незрозумілі звичаї примітивних племен аналогом невротичних феноменів нашої культури". Е. Сапір застерігав проти агресивного втручання психоаналітиків в антропологічну сферу, оскільки засадничі принципи психоаналізу, трансформовані у традиції розвитку примітивних племен, перетворюють їх представників "у натовп одичавілих невротиків".

Певні суперечки щодо пояснення процесу становлення культурного контексту в примітивних племенах мали місце і серед самих психоаналітиків. Це досить виразно простежується в теоретичній позиції Еріка Еріксона (1902-1992) – одного з відомих послідовників З. Фрейда. Життєва й творча біографія Е. Еріксона досить детально реконструйована Л. Левчук [1], котра, зокрема, звертає увагу на дитячі та юнацькі роки майбутнього психоаналітика: "Данець за походженням, Ерік виховувався в єврейській родині свого вітчима лікаря Г. Гомбургера, а дитячі роки провів у Німеччині. Обставини дитинства Еріксона стали вагомим чинником поступового формування ідеї "полікультурного простору" – ідеї, яка стане наскрізною у його подальшій науковій роботі" [1, 40]. Пізніше, у 1933 році, Е. Еріксон емігрував до США і вже у дорослому віці долучився до специфічної американської "цивілізації". Зрозуміло, що до ідеї "полікультурного простору" могла б прийти людина, яка і не пережила такого складного культурно-національного перетину. Проте у випадку Е. Еріксона все зв'язалося досить логічно.

Певний час Е. Еріксон належав до групи "егопсихологів", але пізніше, як підкреслює Л. Левчук, "значно розширив коло своїх інтересів". Серед творчих ідей Е. Еріксона слід виокремити ідею первісної "до-культурної" свободи, адже, на думку психоаналітика, серед первісних людей немає невротиків. Фрейд пояснював це відсутністю обмежень, які на "цивілізовану" людину накладає розвинений рівень культури. На відміну від Фрейда, Еріксон наголошує на "культурних механізмах виживання". У такому контексті особливої ваги в концепції Еріксона набуває процес ідентифікації, який спонукає до ідентичності – групової та індивідуальної.

Як відомо, певний час Е. Еріксон жив і працював у резерваціях племен сіу та юроків у штаті Південна Дакота і на півночі Каліфорнії. Спостерігаючи процес виховання в середовищі індіанців, психоаналітик звертає увагу на значення гри, традиції та ритуалу, що поступово трансформуються у культуротворчі чинники. У такому аспекті позиції Фрейда і Еріксона розходяться принципово. На думку Фрейда, вплив зовнішнього середовища на людину є випадковістю. Еріксон переконливо показав: від дитячих років людина засвоює певний досвід, витоки якого йдуть від "середовища", в якому вона виховується. Напрацювання Е. Еріксона були ще одним фактором, який "розмивав" як інстинктивістські орієнтації психоаналізу, так і зведення формування невротичності до процесу обмеження бажань.

Доцільно, на нашу думку, виокремити ще одну важливу проблему в контексті співвідношення культури і неврозу, що виступає в якості предмета обговорення. Так, З. Фрейд вважає, що взаємозв'язок між культурою та неврозами є кількісним, в той час як К. Хорні оцінює цей зв'язок як якісний. Водночас вона визнає, що аргументувати цю тезу досить складно і висуває ідею, яку в сучасній теорії назвали б міжнауковою. Цього поняття – воно увійшло в широкий ужиток, по суті, на межі ХХ та ХХІ століть – за хорнівських часів не існувало, але те, що вона має на увазі, по суті, і є міжнауковістю. Можна стверджувати, що певним чином К. Хорні передбачила тенденції розвитку гуманістики, оскільки міжнауковість (в сучасній гуманістиці існує кілька близьких термінів – міжнауковий, міждисциплінарний, міжпредметний – Л.І.) це перспективний та змістовний компонент теоретико-методологічного аналізу. Відтворимо повністю думку К. Хорні щодо міжнауковості означеної проблеми: Вона пише: "...взаємозв'язок між культурою і неврозами в першу чергу не кількісний, а якісний. Першорядне значення має залежність між якісними особливостями культурних тенденцій та індивідуальних конфліктів. Досліджувати таку залежність складно, адже це передбачає дуже широку компетенцію. Соціолог може дати інформацію лише про соціальну структуру даної культури; аналітик – лише про структуру неврозу. Подолати ці труднощі можна лише спільною роботою" [5, 131–132].

Досить важливим у процесі з'ясування проблеми "культура – неврози" є виявлення культурних факторів, що тим чи іншим чином пов'язані з неврозами. Виокремимо дві позиції, що їх К. Хорні відносить до таких культурних факторів: 1. "...обставини, що породжують емоційну ізоляцію, потенційно ворожу напругу між людьми, відчуття небезпеки, страх і відчуття власної безпорадності"; 2. "...внутрішні заборони, потреби та прагнення, що утворюють невротичні конфлікти".

Зазначимо, що К. Хорні детально аналізує кожен із заявлених позицій і створює досить драматичний образ культури конкретного суспільства. Власне, всі закиди психоаналітик робить на

адресу "західної цивілізації". Оскільки культура означеної моделі цивілізації побудована на "індивідуальному суперництві", то цілком закономірним є процес породження ворожнечі. "Як нам відомо, – підкреслює К. Хорні, – суперництво не тільки визначає стосунки в професійних групах, але також насичує наші соціальні, дружні, сексуальні і сімейні стосунки, привносячи, таким чином, в будь-які людські взаємовідносини елементи деструктивного суперництва, зневаги, підозри та заздрості" [5, 133]. Паралельно із суперництвом К. Хорні відзначає згубну практику експлуатації людини людиною, оскільки "західна цивілізація" створює "значну майнову нерівність".

Коментуючи таку заявлену позицію, як небезпека, К. Хорні, передусім, підкреслює, що вона називає "нашою реальною небезпекою в економічній та соціальній сферах". Слід підкреслити, що психоаналітик розрізняє поняття "небезпека" та "страх", цілком слушно розглядаючи страх як похідне від небезпеки.

Психоаналітики, починаючи із самого Фрейда, досить часто звертали увагу на стан страху, який "корегує" поведінку людини. Як відомо, фрейдівську монографію "Страх" вважають однією з найгрунтовніших щодо дослідження цього людського почуття. Не уникаючи традиції "класичного" психоаналізу, К. Хорні додає до почуття страху небезпеку, тобто такий стан, що ще більш узагальнює певну чуттєву спрямованість. Вона, зокрема, пише: "Іншим могутнім фактором є страхи (К. Хорні вживає поняття "страх" у множині – Л.П.), породжені загальною потенційною ворожою напругою: страх заздрості у випадку успіху, страх презирства у випадку невдачі, страх жорстокої зневаги і, з іншого боку, страх відплати за бажання відтіснити інших у бік, принизити їх та експлуатувати" [5, 133].

К. Хорні переконана, що західна модель цивілізації постійно руйнує міжособистісні стосунки, людина змушена покладатися на саму себе, а це створює ситуацію "емоційної ізоляції", яку не здатні подолати а ні традиції, а ні звичаї, а ні релігія. Усі ці чинники в сучасній культурі не настільки сильні й впливові, щоб сприяти створенню у людини відчуття приналежності до якогось, за висловом К. Хорні, "могутнього цілого".

Варто зазначити, що К. Хорні не претендує на створення власної концепції культури чи хоча б на узагальнення якихось її ознак. Як що ж систематизувати окремі розрізнені висловлювання психоаналітика щодо сутності культури, які представлені в різних її роботах, то можна зробити наступний висновок: вона ототожнює поняття "культура" та "цивілізація". Водночас, К. Хорні досить впевнено констатує іншу позицію, а саме: "культура підриває впевненість індивіда в своїх силах". Психоаналітик не лише констатує означену тезу, а й намагається визначити, яким чином це відбувається. Так, на її думку, індивід – в нашому типі культури – не підготовлений "до ворожих дій і боротьби, що випадають на його долю". У такому контексті виникає "протиріччя між фактично існуючим ворожим напруженням і проповіддю братерської любові". Це протиріччя, на думку К. Хорні, може справити значний вплив "на ослаблення впевненості людини у власних силах".

Окрім означеного, "наш тип культури" має, як стверджує К. Хорні, формує численні внутрішні заборони, які поступово формують невротичні конфлікти. Вона переконана, що науковці, передусім психоаналітики та соціологи, повинні аналізувати стан культури, тенденції її розвитку і запобігати тим "культурним проявам", які здатні провокувати невротичні конфлікти.

Як ми вже підкресливали, монографія "Нові шляхи в психоаналізі" не лише утвердила К. Хорні в якості одного з провідних опонентів З. Фрейда, як лідера руху неофрейдистів, а й переконливо показала, що вона здатна як висувати на обговорення проблеми, конче потрібні для перспективного розвитку психоаналізу в цілому, так і окреслити шляхи їх вирішення. Прикладом цього є, на нашу думку, проблема співвідношення культури і неврозів, окреслена в межах цієї статті.

Література

1. Левчук Л. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика / Левчук Л. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
2. Адлер А. Понять природу человека / Адлер А. – СПб.: Академический проект, 1997. – 256 с.
3. Хорни К. Наши внутренние конфликты / Хорни К. – М.: Академический проект, 2006. – 198 с.
4. Советский энциклопедический словарь / ред. Прохоров А.М. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 1600 с.
5. Хорни К. Новые пути в психоанализе / Хорни К. – М.: 2007. – 400 с.

References

1. Levchuk, L.T. (2002). Psychoanalysis: history, theory, art practice. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. Adler, A. (1997). To understand the nature of man. SPb: Academic project [in Russian].
3. Khorni, K. (2006). Our internal conflicts. Moscow: Academic project [in Russian].
4. Soviet Encyclopedic Dictionary. (1980). Moscow: Soviet encyclopedia [in Russian].
5. Khorni, K. (2007). New ways in psychoanalysis. Moscow: Academic project [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.01.2016 р.